

УДК 94 (477) «1902/1908»

О.П. ТКАЧЕНКО-ПЛАХТІЙ

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІВОРАДИКАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ТА ЇЇ ОЦІНКА ТОГОЧАСНИМ СУСПІЛЬСТВОМ (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

Ткаченко-Плахтій Ольга Петрівна – аспірант кафедри української історії та етнополітики, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Розглянуто специфіку терористичної діяльності радикальних організацій лівого спрямування в українських землях Російської імперії на початку ХХ ст., проаналізовано погляди на терор як лідерів цих організацій, так і тогочасного суспільства в цілому.

Ключові слова: революційний терор, анархісти, партія соціалістів-революціонерів, РСДРП, Південна Україна, суспільна думка.

Ткаченко-Плахтій О.П. Террористическая деятельность леворадикальных организаций Российской империи в начале ХХ ст. и ее оценка тогдашним обществом (на материалах Юга Украины)

Рассмотрена специфика террористической деятельности радикальных организаций левой направленности в украинских землях Российской империи в начале ХХ ст., проанализированы взгляды на террор как лидеров этих организаций, так и общества того времени в целом.

Ключевые слова: революционный террор, анархисты, партия социалистов-революционеров, РСДРП, Южная Украина, общественное мнение.

Tkachenko-Plachtij O.P. Terroristic activity of leftradical organizations of Russian empire at the beginning of the 20th and its estimation by that society (based of materials of South of Ukraine)

The specificity of the terroristic activity of the left-wing radicals in the Ukrainian lands of the Russian Empire at the beginning of the XXth century is considered, the views in point of the terror both leaders of these organizations and the society of that time are analyzed.

Key words: revolutionary terror, anarchists, Party of Socialists-Revolutionaries, RSDLP, Southern Ukraine, social thought.

Постановка проблеми. В умовах швидкого поширення тероризму в світі на початку ХХІ ст. все більша кількість сучасних дослідників у своїх працях зупиняється на причинах зародження цього руйнівного явища, вивчає історію виникнення тероризму. Так, діяльність революційної організації «Народна Воля» (1879 – 1883), яка вважається першою терористичною організацією в Російській імперії, знайшла ґрунтовне відображення у наукових працях як вітчизняних, так і закордонних істориків. В той же час бойова діяльність ліворадикальних організацій Російської імперії початку ХХ ст., яка за своїм масштабом у багато разів перевершила народовольчий терор, і дотепер залишається недостатньо вивченою. Більш того, факт масштабної ескалації революційного терору в імперії в перше десятиріччя ХХ ст. й досі являє собою маловідому сторінку з історії царської Росії та її південноукраїнських губерній зокрема.

Аналіз досліджень і публікацій. Цілеспрямоване вивчення явища революційного терору, що охопив майже всі губернії Російської імперії на початку ХХ ст., розпочалося не так давно. Одними з перших «ластівок» у дослідженні цього питання стали дослідники А. Гейфман та О. В. Будницький. У своїх ґрунтовних дослідженнях автори не тільки наводили вичерпний фактичний матеріал щодо революційного терору першого десятиліття ХХ ст., але й приділяли велику увагу аналізу соціально-психологічних аспектів цього явища [6; 2]. Що стосується історії революційного терору на території саме України, то першою спробою висвітлити це

питання стало видання українськими істориками фундаментальної колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні» [16], але, на наш погляд, більш аналітичною відносно проблеми революційного терору на українських землях у модерну добу та більш насиченою фактичним матеріалом стала праця вітчизняних науковців В. Волковинського та І. Ніконової «Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» [3]. Що ж стосується проблеми оцінки суспільством українських губерній актив революційного терору того часу, то тут слід відзначити, що жодного спеціального дослідження цього питання видано ще не було. Тож дана проблема має подальшу перспективу більш ґрунтовного вивчення.

Метою дослідження є аналіз терористичної діяльності ліворадикальних організацій Російської імперії в південноукраїнських губерніях на початку ХХ ст., виявлення мотиваційних засад використання лідерами та членами цих організацій терористичних методів боротьби з існуючим ладом та дослідження змін в оцінці суспільством революційного терору залежно від характеру його трансформації в роки найбільшого революційного піднесення.

Виклад основного матеріалу. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувався в Російській імперії великими перетвореннями, головними з яких можна назвати початок індустріалізації, а також певні зміни у політичній системі країни, виникнення перших політичних партій. Втім, форсовані темпи

© О. П. Ткаченко-Плахтій, 2013

промислового розвитку не враховували національних та психологічних особливостей різних соціальних груп населення. Відтак у пореформений період з'являється нова соціальна верства – пролетаріат, яка, проте, залишається заручницею селянської общинної психології та відчуває себе маргінальним елементом у новому соціальному оточенні. З іншого боку, відбувається прискорене зростання підприємств та накопичення підприємцями величезних статків. «Соціальний егоїзм» представників промислового та фінансового капіталу, в свою чергу, обумовив вороже ставлення робітничого класу до підприємців і до чужої власності взагалі [22, с. 13]. Це й спричинило в подальшому долучення чималої кількості робітників до терористичних організацій, а також схвальне ставлення пролетаріату до випадків політично вмотивованих убивств та до явищ економічного терору.

В свою чергу, політизація суспільства теж мала досить суперечливі прояви. З одного боку, процес виникнення партій відбувався досить активно і характеризувався різноманіттям та строкатістю новостворених політичних сил. Але з іншого боку, у представників фактично всіх політичних партій країни існувала «традиція зневажливого ставлення до права, що походила з глибини віків» [8]. Результатом такого «правового нігілізму» стає поступова «десакралізація» влади, коли в громадській думці починає заперечуватися «богоданність» влади царя/імператора (перехід до т.зв «бюрократичного соціуму» [14, с.13]). Однією з причин цього явища стала і вдала терористична кампанія «Народної Волі», яка вбивством у 1881 р. імператора Олександра II символічно прирівняла його до інших смертних, закладаючи, таким чином, у підсвідомість пересічних обивателів думку про можливість існування альтернативи існуючому ладу.

Ще одним фактором, що вплинув на швидке поширення революційного терору в імперії на початку ХХ ст., стала недалекоглядна політика уряду щодо політичних організацій того часу. Адже замість діалогу з новоствореними політичними силами влада забороняє їх діяльність та змушує переходити на нелегальне становище. А звідси вже було зовсім недалеко до поширення серед послідовників цих організацій думок про необхідність зміни такої реакційної влади. Отже, можна вважати, що головною причиною відродження революційного тероризму в Російській імперії на початку ХХ ст. стала хибна політика імперського уряду, «нездатність політичних інститутів вирішувати назрілі проблеми суспільства» [13, с. 94].

Необхідно зазначити, що головними виконавцями актів революційного терору, який широкою хвилею увірвався в суспільне життя імперії на початку ХХ ст., стала партія соціалістів-революціонерів (надалі ПСР), анархісти та, в деякій мірі, представники Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Характерно, що кожна з цих сил здійснювала різні види терору. Адже для кожної з них терор мав своє специфічне значення і використовувався для досягнення різних цілей.

Для есерів сутність терору було викладено у статті головного ідеолога партії В. М. Чернова «Те-

рористичний елемент у нашій програмі» (квітень 1902 р.). Основний її зміст зводився до того, що терор у діяльності соціалістів-революціонерів є нагально «необхідним та неминучим». Серед відзначених у статті завдань терору виокремлюється, поперше, захист суспільства від свавілля уряду (саме суспільства, а не суто революціонерів), по-друге, наголошується на агітаційній функції терору і, нарешті, автор декларує його дезорганізуючу роль, адже індивідуальні політичні вбивства підривали віру населення у силу та могутність влади [17, с. 4]. В той же час В. М. Чернов підкреслював, що терор є не основним, а допоміжним засобом боротьби з самодержавством.

Незважаючи на існування серед членів ПСР дещо відмінних від поглядів В. Чернова точок зору на терор, партія у своєму ставленні до цього методу боротьби з владою переважно дотримувалася положень, викладених у статті свого головного ідеолога.

Зазначимо, що основним видом терору, який застосовувала Бойова організація соціалістів-революціонерів (орган, спеціально створений для здійснення терористичних актів за наказом ЦК партії) був «індивідуальний» політичний терор – терор проти вищих посадових осіб імперії. Водночас в період революції у 1905 – 1907 рр. почала виникати велика кількість місцевих есерівських організацій, дії яких центральне керівництво ПСР фактично вже не могло контролювати. Це призводило до «подрібнення» терору, тобто до все більшої кількості вбивств не високопосадовців царського режиму, а дрібних за рангом чиновників та службовців, іноді навіть без урахування можливих випадкових жертв під час теракту. До того ж, місцевими організаціями есерів почала застосовуватися нова форма терору – «економічний» терор, який включав замах на директорів заводів, підприємств, виведення з ладу промислового обладнання тощо.

За час існування Бойової організації ПСР (осінь 1901 р. – весна 1909 р.) нею було влаштовано 11 замахів на високопосадовців, найгучнішими з яких були вбивства міністра народної освіти М. П. Боголепова, двох міністрів внутрішніх справ: Д. С. Сипягіна та В. К. Плеве і великого князя Сергія Олександровича. Загалом же з 1902р. по 1911 р. есерами було скоєно 248 замахів [12, с. 170]. Зокрема, в українських губерніях жертвами діяльності бойових загонів партії стали харківський генерал-губернатор І. М. Оболенський, катеринославський генерал-губернатор В. П. Желтоновський, командувач Чорноморського флоту віце-адмірал Г. Чухнін, начальник Одеської в'язниці І. А. Шафарук та ін.

Анархістський терор суттєво відрізнявся від терору, який здійснювали соціалісти-революціонери. Його головну особливість можна визначити фразою: «пропаганда дією». У працях головних ідеологів російського анархізму – М. О. Бакуніна, а пізніше і П. О. Кропоткіна наголошувалося, що терор повинен застосовуватися в першу чергу як засіб агітації. Зокрема, П. Кропоткін відзначав, що в терористичній боротьбі можна досягти результатів, якщо ця «боротьба проти самодержавства та його

сатрапів йтиме пліч-о-пліч зі збройною боротьбою проти найближчих ворогів селянина та робітника» і якщо головною метою такої боротьби буде «взбунтування народу» [1, с. 8].

Зрозуміло, що, дотримуючись таких поглядів, анархісти аж ніяк не збиралися наслідувати тактику есерів та практикувати індивідуальні політичні вбивства. Завдяки діяльності різноманітних організацій анархістів (лише в Одесі у листопаді 1905 р. діяло близько дюжини анархістських груп [18, с. 65]). Населення країни вперше дізналося про жахи «масового» та «безмотивного» терору.

Тож «революціонер нового типу», про появу якого в російському терористичному русі писала вищезгадана Анна Гейфман, на нашу думку, символізує собою саме терориста-анархіста, щоправда, з певними застереженнями. Визначення дослідницею цього типу революціонера як «симбіозу радикала та карного злочинця, емансипованого у своїй свідомості від будь-яких моральних умовностей» [7, с. 9] аж ніяк не може слугувати узагальнюючою характеристикою для всіх послідовників анархістського руху початку ХХ ст. Дійсно, в роки революції декласовані елементи, які долучалися до лав анархістів лише з метою задоволення своїх корисливих потреб, а часто завдяки бажанню самоствердитися за рахунок убивства «буржуїв», склали досить значну частку в анархістських організаціях. Але не слід забувати і про існування інших представників анархістського руху – людей, відданих ідеї анархізму, переповнених почуттям братерства до своїх однодумців (а часто по сумісництву і родичів [4, с. 112]) та вірою в організований масовий революційний рух.

Досить складним є питання ставлення до терору ще однієї революційної партії того часу – РСДРП. Радянська історіографія із зрозумілих причин услякно заперечувала використання соціал-демократами, терористичних методів у боротьбі з царським режимом. Однак, джерела того часу, особливо заяви головних ідеологів російської соціал-демократії вказують на протилежне. Дійсно, негативні оцінки терору як засобу боротьби лунали з уст і Г. В. Плеханова, і В. І. Леніна. Втім, з появою перших схвальних відгуків у суспільстві щодо замахів Бойової організації ПСР на найбільш реакційних високопосадовців режиму в 1902 р., думка лідерів російської соціал-демократії почала змінюватися. Незважаючи на те, що на сторінках партійного видання «Іскра» містилася різка критика есерівських методів революційної боротьби, сам В. І. Ленін в травні 1902 р. зазначав, що «терор виступає перед нами [соціал-демократами – О. Т.] як один із можливих допоміжних засобів» [10, с. 371]. Тобто можливість його використання членами РСДРП вже не заперечувалася, як раніше.

Влітку 1903 р. у «Проекті резолюції про терор», підготовленої до II з'їзду РСДРП, В. Ленін знов рішуче відкидає терор в якості засобу політичної боротьби як такий, що «в вищій мірі несвоєчасний на даний час» [11, с. 251]. Але з початком революції 1905-1907 рр. РСДРП (на той час уже розколота на більшовиків та меншовиків), керуючись закличками своїх лідерів щодо необхідності

«засновувати негайно бойові дружини <...> озброюватися хто чим зможе та <...> негайно розпочинати вбивство шпіка, підривання поліцейського відділка, напад на банк...», вже сама починає застосовувати терористичні засоби у своїх діях [9, С. 337-338].

Щоправда, за своїм розмахом терор соціал-демократів значно поступався масштабам есерівського або анархістського терору. Бойові дружини більшовиків (у меншій мірі меншовиків) здебільшого практикували «економічний» терор та здійснення експропріацій, організовували доставку в Російську імперію зброї з-за кордону, а також надавали допомогу іншим революційним організаціям у забезпеченні їх технічними засобами боротьби – бомбами, розривними снарядами, патронами та ін. Задля цього створювалися спеціальні технічні бюро та майстерні для виготовлення бомб, одна з яких діяла у південноукраїнських губерніях [21, арк.27]. Однак, вже навесні 1907 р. Лондонський (V) з'їзд РСДРП ухвалив рішення про розпуск бойових дружин та заборону «партизанських дій» і експропріацій. Тож тепер і до 1917 р. терор у партії РСДРП існував вже у суто теоретичному вимірі.

Отже, революційний терор, що охопив усю царську Росію на початку ХХ ст., не був однозначним явищем. Революційні сили, що його застосовували, керувалися різними цілями та мотивами при скоєнні тих чи інших терактів. Форми терору, які використовували радикали, також мали суттєві відмінності. Все це безпосередньо впливало і на ту оцінку, яку надавало терору тогочасне суспільство.

Слід зауважити, що схвальна оцінка російським та українським суспільством терору початку ХХ ст. стосується, на наш погляд, переважно актів «індивідуального» політичного терору. З розвитком революційного руху та поширенням революціонерами агітаційних відозв про «тиранію влади» та «кривавий бич самодержавства», у свідомості пересічного громадянина імперії починала вимальовуватися чітка картина безправного становища звичайного селянина чи робітника під зверхністю царя-тирана, який за допомогою своїх вірних плічників (різноманітних міністрів та представників судово-поліцейської системи) все більше заганяв його у безправне, рабське становище. Наслідком цього стало моральне виправдання як терористами, так і більшістю тогочасного суспільства політичних убивств. Адже фізичне знищення високопосадовця (який априорі перебував на одному боці з владою-«тираном») було черговим кроком до свободи, звільнення народу від ще одного представника реакційної влади.

Значущим видається і той факт, що терористи, які виступали виконавцями актів «індивідуального» політичного терору (а ними у переважній більшості були саме представники соціал-революційного табору), часто гинули при виконанні теракту або ж страчувалися за рішенням суду невдовзі після нього. Це надавало образу есерівського терориста додатковий ореол мученика, який свідомо жертвує своїм життям заради народу. Тож доволі слушно О. Г. Булигін на початку 1904 р. застерігав тогочасного міністра внутрішніх справ В. К. Плеве від за-

значення у повідомленнях про терористичні акти прізвищ та імен терористів, бо «марнолюбне очікування хибно сприйнятого мучеництва може лише розіграти фанатизм» [6, арк.. 16-16 (об)].

Треба зазначити, що за всі перші роки ХХ ст., коли були скоєні найгучніші терористичні акти проти вищих посадових осіб Російської імперії, з боку організацій ліберального табору не пролунало жодного (!) офіційного звернення, в якому б висловлювався осуд терору. Переламним моментом, який остаточно розставив усі крапки над «і» у ставленні лібералів до індивідуальних політичних убивств, стало вбивство есером Є. Сазоновим міністра внутрішніх справ В. К. Плеве – одного з найреакційніших посадовців того часу. Серед представників лібералів не тільки не знайшлося жодного, хто б офіційно засудив цей теракт, але багато представників ліберального табору навіть висловлювали радість з приводу вбивства міністра. Це, зокрема, підтверджується і згадками сучасника тих подій – М. М. Галагана, який у своїх спогадах зазначав, що «все політичне населення Лук'янівської тюрми, без розподілу на партійну приналежність, зустріло звістку про цей акт політичного терору [вбивство Плеве – О. Т.] найбільшою радістю» [5, С. 106].

І хоча питання необхідності офіційного осуду терору потім неодноразово порушувалося лібералами на засіданнях Державної Думи, ані депутати від кадетської фракції, ані октябристи офіційної заяви з критикою у бік революційного терору так і не зробили.

Єдиною силою, яка одногосно і рішуче виступала проти революційного терору, були, зрозуміло, консерватори – монархісти. У своїх відозвах представники цього крила російського політичного електорату наголошували, що саме дії терористів примусили уряд запровадити жорстку політику стосовно революціонерів. Самі ж терористи досить часто отримували від них епітети на кшталт «нещасні божевільні маніяки» [19, с. 374]. Але словесними суперечками справа не завершувалася, і в хід часто йшов аргумент-відповідь – так званий «білий» терор, який найчастіше набував форми єврейських погромів. Більшість населення імперії примусили уряд запровадити жорстку політику покладаючи на уряд. Особливо живучим це переконання було серед жителів українських губерній, адже саме тут єврейські погроми набули найбільшого розмаху (82,5 % усіх єврейських погромів «кривавого» жовтня 1905 р. відбулися саме на території України [20]). Тож зрозуміло, що, з огляду на такий стан речей, на вбивства представників уряду населення дивилось здебільшого індиферентно, а іноді навіть з щирою радістю.

Однак, оцінка звичайними людьми революційного терору було динамічним процесом. Якщо в перші роки ХХ ст. більшість робітників та частина селянства схвально оцінювала акції «індивідуального» політичного терору (наприклад, за свідченнями очевидців, після звістки про загибель у Севастополі від рук терориста адмірала Г. Чухніна, майже все населення міста вийшло на площу та «тріумфувало з приводу загибелі народного ворога» [15, с.91], то з розгортанням в країні революційних подій 1905-1907 рр. ситуація починає змінюватися. Зокрема, перетворення «індивідуального» терору на «масовий», початок використання «безмотивного» терору, байдужість новоспечених терористів до можливих безневинних жертв (при невдалому замаху есерівських терористів на коменданта Севастопольської фортеці В. С. Неплюєва бомбою було вбито 37 мирних мешканців [3, с. 198]) та жорстокі єврейські погроми, які «чорносотенці» влаштовували у відповідь на дії революціонерів – все це поступово призводило до відмови суспільства від схвальної оцінки революційного терору. Відповідно терористи поступово втрачали свій ореол «героїзму», а звістки про теракти вже не приводили до загального захоплення діями бойовиків-есерів або анархістів, як це спостерігалось раніше.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що відмінність у підходах до розуміння ролі та місця терористичних методів боротьби лідерами організацій та партій лівого спрямування призвела до поширення в Російській імперії на початку ХХ ст. найрізноманітніших форм терору – починаючи від індивідуального політичного терору есерів і закінчуючи «безмотивним» терором анархістів. У той же час революційне піднесення в країні у 1905-1907 рр. привело до трансформації поодинокого, «адресного» терору у терор «масовий», який найчастіше практикували члени анархістських організацій (особливо Південної України). Така модифікація терористичних форм боротьби безпосередньо впливала і на оцінку тогочасним суспільством дій терористів.

Так, якщо перші терористичні акти проти найреакційніших високопосадовців імперії здебільшого знаходили схвальні відгуки громадської думки імперії, то з розгортанням масових та «безмотивних» терористичних актів під час першої російської революції, з появою великої кількості випадкових безневинних жертв внаслідок цих актів, широка громадськість починає з осудом ставитися до дій терористів. Така інверсія громадської думки в деякій мірі спричинила подальше поступове згасання терористичної діяльності ліворадикальних організацій Російської імперії та її південноукраїнських земель зокрема.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Будницький О. В. П. А. Кропоткин и проблема революционного терроризма / О. В. Будницький // Труды Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П.А. Кропоткина. – М., 1995. – В. 3. – С. 6–25.
2. Будницький О. В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.) / Будницький О. В. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 399 с.
3. Волковинський В. Революційний тероризм у Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.) / В.М.Волковинський, І.В. Ніконова. – К.: Старий світ, 2006. – 416 с.
4. Врадій Є. А. Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905 – 1910 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / А. Є. Врадій. – Дніпропетровськ, 2011. – 229 с.
5. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально – художнє видання / М. Галаган. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
6. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102. ОВ. 1902, спр. 171, арк. 16-16 (об). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://doc20vek.ru>
7. Гейфман А. Революционный террор в России. 1894 – 1917 / А. Гейфман. / Пер. с англ. Е. Дорман. – М: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
8. Гулина О. Р. Феномен нигилизма в правосознании русского народа / О. Р. Гулина // Электронный журнал «Полемика». Выпуск 10. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.irex.ru/press/pub/polemika/10/gul>
9. Ленин В. И. В боевой комитет при Санкт-Петербургском комитете / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 11. – М.: Издательство политической литературы, 1960. – 590 с.
10. Ленин В. И. Введение к прокламации Донского комитета РСДРП «К русским гражданам» / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 6. – М.: Издательство политической литературы, 1963. – 620 с.
11. Ленин В. И. Проект резолюции о терроре / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 7. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – 623 с.
12. Леонов М. И. Террор и смута в Российской империи начала XX века / М. И. Леонов // Вестник СамГУ. – 2007. - № 5/3 (55). – С. 176 – 186.
13. Наливкина Н. В. Спецкурс «Политический экстремизм: история и современность» в изучении политологии / Н. В. Наливкина // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2000. – Вып. 5 (21). – Серия: Экономика. – С. 93-98.
14. Одесский М. П. Поэтика террора и новая административная реальность: очерки истории формирования / М. П. Одесский, Д. М. Фельдман. – М.: РГГУ, 1997. – 203 с.
15. Орлов Л. К рассказу Я. С. Акимова / Л. К. Орлов // Да здравствует Народная Воля! Исторический сборник. Вып.1. – Paris, 1907. – С. 89-94.
16. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. – В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
17. Революционная Россия. – 1902. – № 7–С. 2-6.
18. Савченко В. А. Анархисты – террористы в Одессе (1903 – 1913). Исторический очерк / А. В. Савченко. – Одесса: Изд-во «Optimum», 2006. – 248 с.
19. Стенографические отчеты / Гос. дума, второй созыв, 1907 год, сессия вторая. - СПб: Государственная типография, 1907. – 2233-2344 стб.
20. Хитерер В. М. Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года / В. М. Хитерер. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.jewish-heritage.org/prep52.htm>
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 268, оп. 1, спр. 153, 187 арк.
22. Шляхов О. Б. Політична криза в Російській імперії початку XX ст. та її причини в цивілізаційному вимірі / О. Б. Шляхов // Грانی. – 2006. - № 6. – С. 12-16.

Стаття надійшла до редакції 25.04.2013